

UOT 746

Minaxanım Qurbanəli qızı Hüseynova
Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası.
Dosent
E-mail: minaxanimhuseynova2020@mail.ru

QUBA QRUPUNA MƏXSUS XX ƏSRƏ AİD “QUBA” XALÇASININ BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə: Xalçaçılıq Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətinin ən geniş yayılmış istiqamətlərindəndir. Azərbaycan xalçalarının toxunma texnologiyasının öyrənilməsi, xalçaların bədii xüsusiyyətlərinin araşdırılması isə hər zaman aktuallığını qoruyan problemlərdəndir. Məqalədə Quba qrupuna məxsus xalçaların bədii xüsusiyyətləri tədqiqat predmeti kimi seçilmişdir. Müəllif Quba qrupuna aid xalçalarda göz, ağac elementlərini, su, qartal təsvirlərini təhlil etmiş, xalçanın haşiyə quruluşuna münasibət bildirmişdir.

Açar sözlər: xalça, Quba, naxış, element, xovlu, simvol, ornament.

XX əsrdə toxunmuş Quba qrupu ünvanlı “Quba” xalçası xovlu texnika ilə toxunmuşdur. Xalça kompozisiya quruluşuna görə digər “Quba” adlı xalçalardan göllərin formasına görə fərqlənir. Belə ki, bütün “Quba” adlı xalçaların mərkəzində adətən səkkizləçəkli göl olur. Yalnız bu “Quba” xalçasında səkkizləçəkli göl uzunsov formada olduğu üçün kətəbəyə bənzəyir. Xalça yeddi böyük səkkizləçəkli kətəbədən ibarətdir. Şaquli istiqamətdə yerləşən bu kətəbələrin quruluşu eyni, lakin rəng çaları fərqlidir. Xalçanın ara sahəsi altıbucaqlı sahə ilə çərçivəyə alındığı üçün “bağlı yerli”, yəni, qapalı yerliklidir. Xalçanın ara sahəsi iki qatdan ibarətdir. Birinci qatın yerliyi qırmızı rəngdə olub, düzbucaqlı formaya malikdir. Bu qat üzərində bir-birindən fərqli formalı quş, ağac, heyvan və gül təsvirləri, qarmaq və rombvari elementlər verilmişdir. Quş təsvirləri qırmızı yerlikli xalçanın mövcud dörd küncündə, həm də fərqli rənglərdədir. Onlardan yuxarı hissədə, sağ və sol tərəflərdə yerləşən quşlar şəkəri “gəzmə”li tünd-mavi rəngdə, aşağı hissədə, sağ və sol tərəfdə yerləşən quşlar isə şəkəri “gəzmə”li və qırmızı yerliklidir. Aşağı hissədə yerləşən quşlar xalçanın yerlik rəngi ilə eyni olduğu üçün ilk baxışdan görmək mümkün deyil. Quşların yanında yuxarı hissədə yerləşən ağac təsvirləri qara “gəzmə”li, çəhrayı yerlikli, aşağı hissədə isə qara “gəzmə”li şəkəri yerliklidir. Elementlər arasında yerləşdirilən kiçik heyvanlar qara “gəzmə”li, şəkəri yerlikli, güllər də həmçinin qara “gəzmə”li, çəhrayı və şəkəri rənglərdən ibarətdir. Qarmaq elementləri yalnız xalçanın yuxarı sağ və sol tərəflərində qara rəngdədir.

Xalçanın ikinci qatı üzərində kiçik və orta ölçülü quş, ağac təsvirləri, göz

işarələri vardır. Xalçanın ikinci qatı qara yerlikli, üzərində ağac təsvirləri qırmızı “gəzmə”li, tünd-mavi rəngdə, göz işarələri isə çəhrayı rəngdədir. Kiçik və orta ölçülü quş təsvirləri xalçanın mərkəzində yerləşən yeddi kətəbə arasında yerləşir. Orta ölçülü quşlardan biri çəhrayı “gəzmə”li, qırmızı yerlikli, digəri isə çəhrayı “gəzmə”li tünd-mavi yerliklidir. Kiçik ölçülü quşlar isə ağ, oxra və yaşıl yerliklidir. Kiçik ölçülü quşlar orta ölçülü quşların həm ön həm də arxa tərəflərində olduğu üçün bəlkə də ana və bala quş mənasını ifadə edir.

Göz elementi. Xalça üzərində digər elementlərlə yanaşı göz elementinə də rast gəlinir. “Göz” elementləri xalçalar üzərində kiçik ölçüdə toxunduğundan ilk baxışdan diqqəti cəlb etmir. Lakin bu elementin rəmzi mənası vardır. Xalq inanclarına görə, üzərində “göz” işarəsi olan xalçalar həm özünü, həm də mənsub olduğu ailəni və evi bədnəzərdən qoruyur. Bu elementlərə Azərbaycan xalçalarının bütün qruplarında rast gəlinir.

Ağac elementi –Xalçanın həm birinci, həm də ikinci qatında ağac elementləri yerləşir. Onlar forma və rəng baxımından bir-birindən fərqlənirlər. Vəsaitin əvvəlində ağac kultu haqqında geniş məlumatlar verilmişdir. Ağac kultu Azərbaycanda çox geniş inkişaf etdiyi üçün onun haqqında daha bir neçə məlumatı nəzərinizə çatdırmaq istərdik.

Ağac kultu ilə bağlı ən maraqlı inanclardan biri milli Novruz bayramı ilə bağlıdır. Xalq arasında belə bir inanc vardır ki, il təhvil olunduğu anda söyüd ağacı əyilərək başını torpağa toxundurur. İnsanlar inanırlar ki, həmin anda niyyət tutularsa, o niyyət hökmən çin olacaq.

Şəmkir rayonunda “Dağdağan ocağı” adlanan ocaq vardır. Bu piri ziyarət etməyin, ağacdən istək diləməyin belə bir qaydası var: əvvəlcə sağ tərəfdən ocağın içinə daxil olub ağacın başına üç dəfə dolanırlar. Sonra müqəddəs hesab olunduğu üçün ziyarət olunan ağaca arxa çevirmədən sol tərəfdən çıxırlar. Ocağın içində olan müddətdə ürəyində dilək tutulur, dualar edilir və qarşılığında isə ağaca nəzir-niyaz vəd edilir. Arzuları çin olanlar yenidən bu ocağa gələrək, əsasən, qırmızı rəng olmaqla, müxtəlif parçaları ağacın budaqlarına bağlayırlar.

Ağac haqqında atalar məsəllərində, dastanlarda və rəvayətlərdə müəyyən fikirlər söylənmişdir:

Ağac dibindən su içər.

Ağacı içindən qurd yeyər.

Ağac olan yerdə budaq sınar.

Hər ağac öz dibinə kölgə salar.

Ağac meyvəni dəyəne qədər böyüdür.

Ağac bəhər verdikcə başını aşağı salar.

Ağac nə qədər yüksək olursa olsun, yarpaqları yenə də yerə tökülər.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında ağac haqqında yer alanlar da deyilənlərə bir misaldır. “Salur Qazanın evinin yağmalandığı boyu”nda Qazan oğlu Uruzun ağaca müraciətini yada salaq:

Ağac, ağac!! Dersəm sana, ərlənmə ağac!
Məkkə ilə Mədinənin qapusu ağac!
Musa Kəlimün əsası ağac!
Böyük-böyük suların köprisi ağac!
Qara-qara dənizlərin gimisi ağac!
Şahi-mərdan Əlinin Düldülinin əyəri ağac!
Zülfıqarın qınıyla qəbzəsi ağac!
Şah Həsənlə Hüseynün beşigi ağac!
Əgər ərdir, əgər övrətdir, qorxusu ağac!
Başın ala baqar olsam, başsız ağac!
Dibin ala baqar olsam, dibsüz ağac!
Məni sana asarlar, götürməgil ağac!
Götürəcək olursan, yigıtligüm səni tutsun, ağac!
Bizim eldə gərək idin, ağac!
Qara hindu qullarıma buyuraydım,
Səni para-para doğrayaldı, ağac! (9)

Göl (Kətəbə). Üçüncü qatın daxilində qara yerlik üzərində yerləşən yeddi böyük səkkizləçəkli kətəbələrəndən biri qırmızı yerlikli, digəri isə tünd mavi yerlikli olmaqla növbələnir. Xalçanın mərkəzində yuxarıda yerləşən səkkizguşəli birinci kətəbə çəhrayı, şəkəri və qara sularla əhatələnməklə qırmızı yerlikdən ibarətdir. Kətəbənin baş hissəsində ona bitişik üçbucaq formalı həndəsi element vardır. Sürməyi yerlikli kətəbənin daxilində gül və altıbucaqlı göl yerləşir. Kətəbələr qara “gəzmə”li, ləçəkləri tünd-mavi və çəhrayı rənglərdədir. Xalçanın aşağı sonuncu - yəni, 7-ci kətəbəsi də eynilə bu kətəbəni təkrarlayır. Həmçinin mərkəzdəki 3-cü və 5-ci kətəbələr də bu kətəbə ilə eyni olsa da, onlar arasındakı fərq yalnız kətəbənin yuxarı hissəsinə birləşən üçbucaq formalı həndəsi elementdir.

İkinci, dördüncü və altıncı səkkizguşəli kətəbələr də çəhrayı, şəkəri və qara “gəzmə”dən və göy yerlikdən ibarətdir. Bu kətəbələrin daxilindəki elementlər eynilə digər kətəbələrin daxilindəki elementlərlə eynidir. Fərq yalnız aralarındakı rəngdədir.

Xalçanın ikinci qatı ilə birinci qatı aşağı və yuxarı hissələrdən mehrabla tamamlanan altıbucaqlı forma ilə ayrılır. Bu altıbucaqlı mehrabın ox elementli, kənarı şəkəri rəngli su, qırmızı rəngli çağla əhatələnib.

Haşiyələrin təhlili. XX əsrdə toxunmuş “Quba” xalçası 3 haşiyə qurşağından ibarətdir. Hər bir haşiyə fərqli rəng çalarına malik olmaqla, fərqli elementlərdən ibarətdir. Xalçanın birinci haşiyə qurşağı heyvagülü və qarmaqlarla bəzədilib. Haşiyənin yerliyi qırmızı, üzərindəki elementlər isə çəhrayı rəngdədir. Haşiyə qurşağı bir tərəfdən qara və sürməyi sularla əhatələnib. Birinci haşiyə ilə ikinci haşiyə qara, sürməyi və qırmızı sularla ayrılır. İkinci ağ yerlikli haşiyə çalağan quşu, nəzərlik pitik və fərqli iki güllərlə bəzədilib. Quşlar haşiyə boyu

qırmızı və göy rənglərlə sağ və sol istiqamətlərə yönəlmiş şəkildə yerləşdirilib. Quşların ayaq tərəfində nəzərlik pitik adlanan element də həmçinin fərqli rənglərdədir. Güllərdən biri dörd ləçəkdir. Gülün “gəzmə”si qara, iki ləçəyi qırmızı, iki ləçəyi isə sürməyi rənglərdədir. Digər gül də həmçinin qara “gəzmə”li, qırmızı, çəhrayı və sürməyi rənglərlə bəzədilib. İkinci haşiyə üçüncü haşiyə ilə qara və qırmızı sularla ayrılır. Üçüncü haşiyə qurşağı isə sürməyi yerlikli üzərindəki qeysibişax elementlər isə qara “gəzmə”li, çəhrayı yerliklidir. Üçüncü haşiyə ilə xalçanın ara sahəsi bir-birindən “muncuq” adlanan siçandişi ilə ayrılır. Bu yerdə haşiyə üzərində olan pitiyin mənası haqqında qısa məlumat verməyə ehtiyac duyuruq.

Haşiyə qurşağında işlənən nəzərlik pitik elementi haqqında Araz Qurbanovun “Damğalar, rəmzlər... mənimsəmələr” kitabında məlumatlar verilib. - ortaq türk xalça sənətində təsirli nəzərlik (“bəd nəzərə şiş batsın” ifadəni yada salaq) təsviri kimi yozulur. Ona “nəzərlik”, “tumar”, “baytumar”, “həmayıl”, “bitik”, və ya “pitik” deyirdilər (2, s.160)

Su. “Quba” adlı xalçada haşiyələr bir-birindən “su” ilə ayrılır. Xalça və xalça məmulatlarında haşiyələri bir-birindən ayıran düz xətlər “su” adlanır. Onların rəngi müxtəlif olsa da, rəmzi məna daşımaları baxımından yenə suya işarədir. Sular öz növbəsində xalçaların görünüşünə daha yığcamlıq və incəlik bəxş edir. Qədim dövrlərdən bəri toxunan xalçalarda işlənən sular – “təksu”, “içlisu”, “qoşaıç”, “çoxzolaq”, “qoşasu”, “cüt qoşa sular”, “enli su”, “köhnə su”, “kəsmə su” adlanır.

Xalça və xalça məmulatlarında olduğu kimi qədim keramik qab və mis qablar üzərində də “su”lar işlənir. E.ə. III-II minilliklərə aid keramik küp və XIX əsrə aid parç, mis qab üzərində üfqi istiqamətdə yerləşən zolaqlar xalça haşiyəsini xatırladır. Birinci qab üzərində yalnız sadə sular işlənmişdir, lakin ikinci qab üzərində isə dörd sıra naxış zolaqlarını bir-birində sular ayırır.

Siçandişi. Xalçanın haşiyə qurşaqları bir-birindən su ilə yanaşı, həm də siçandişilərlə də ayrılır. Muncuq adlanan siçandişilər xalçalarda olduğu kimi keramik qablarda da işlənən naxışlardandır. Qədim Gəncədə Eldənizlər dövlətinə aid keramik qablar üzərində muncuq adlanan siçandişi naxışı qabların bir neçə hissəsində tətbiq olunub. Maraqlı cəhət də odur ki, eynilə xalçalarda olduğu kimi, muncuq siçandişi keramik qablardada haşiyə qurşaqlarını aşağı və yuxarı tərəflərdən əhatə edir.

Qartal təsviri. Haqqında söz açdığımız xalçanın haşiyə qurşağında qartal (çalağan) təsvir olunub.

Azərbaycan mifik təfəkküründə digər heyvanlar kimi, quş onqarları mühüm yerlərdən birini tutur. “Oğuznamə”lərdə quşlara çox böyük yer verilmişdir. Hər bir qəbilə müəyyən bir quşu özü üçün simvol və yaxud onqon seçərdi. B. Ögəl qədim türklərin quş onqonlarından danışarkən qartal, doğan, qırğı çalağan, qarğa, və s. quşlar misal gətirir. (7)

Şahin quşu türkdilli bayat tayfalarının totemi olmuşdur. XII-XIII əsrlərdə Marağada hakimlik etmiş ağsonqurilər sülaləsinin, XII əsr Gəncə əmiri Qarasonqurun adlarında da sonqur/şonqar komponenti iştirak edir. Məhz buna görə də bəzi tədqiqatçılara görə, şonqar quşu totem olmuş, sonralar tayfa adına çevrilmişdir. (7)

Oğuzların, Türklərin simvolu hesab edilən şahin quşu Oğuz boylarında olduğu kimi, oronim və toponimlərin adında da öz əksini tapmışdır. Qarabağ rayonu ərazisində Şonqar qəsəbəsi, Qəbələ rayonunda Şonqar bulağı, Qobustanda Şonqardağ, Qərb bölgəsində Şamkur/Şamxor/ Şəmkiç, Laçın rayonunun Toğana/Toğanalı kəndinin adının “doğan/şahin” ilə əlaqəli olması aydın görünür. (8)

Xalça üzərində əks olunan qartal təsvirinə keramik qablar üzərində də rast gəlinir. Onlara nümunə olaraq hal - hazırda Milli Azərbaycan Tarix Muzeyində saxlanılan, Şahtaxtı nekropolundan aşkarlanan (b. e. ə. II minilliyin ortaları) polixrom boyalı küpəni göstərmək olar.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Aliyeva Kübra. Azərbaycan sanatında Dünya ağacı, hayat ağacı ve onun mitolojik esasları”. 15-16-17 Mayıs (May) 2014. VIII Uluslararası kültürü sanatı ve kültürel mirası koruma sempozyumu/sanat etkinlikleri. Editörler: Osman Kunduracı, Ahmet Aytac. Konya-Türkiye 10 şubat 2016.
2. Qurbanov Araz. Damğalar, rəmzlər... mənim səmələr. Bakı, 2013.
3. Tağıyeva R. Azərbaycan xalçası məişətdə. Bakı, 2006.
4. Анаханум Алиева. Ворсовые ковры Азербайджана XIX начало XX века. Баку, ЭЛМ, 1981, с. 13
5. Абдуллаева Н. Ковровое искусство Азербайджана. Баку. 1971, 149 с.
6. Керимов Л. "Азербайджанский ковер" (Том II). Баку, "Гянджлик", 1983.
7. <https://az.wikipedia.org/wiki/Totemizm>
8. <https://ailehekimiklinikasi.az/main/arasdirma/27-ahin-quunun-ouz-boylarnda-v-toponimlrimizd-izlri.html>
9. https://az.wikisource.org/wiki/KitabiDədə_Qorqud/Salur_Qazanın_evi_yağ_malandığı_boyu_bəyan_edər

Минаханым Гурбанали кызы Гусейнова

ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ КОВРА XX ВЕКА «ГУБА», ОТНОСЯЩИЙСЯ К ГУБИНСКОЙ ГРУППЕ

Резюме: Ковроткачество – одно из самых распространенных направлений декоративно-прикладного искусства Азербайджана. Изучение технологии ткачества азербайджанских ковров и исследование художествен-

ных особенностей ковров является одной из проблем, остающихся актуальными во все времена. В статье в качестве предмета исследования были выбраны художественные особенности ковров, относящихся к Губинской группе. Автор проанализировал элементы глаза, дерева, изображения воды и орла в коврах Губинской группы, прокомментировал каймовую структуру ковра.

Ключевые слова: ковер, Губа, узор, элемент, ворс, символ, орнамент.

Minakhanum Gurbanali gizi Huseynova

ARTISTIC FEATURES OF THE TWENTIETH CENTURY CARPET “GUBA”, BELONGING TO THE GUBA GROUP

Summary: Carpet weaving is one of the most widespread areas of arts and crafts in Azerbaijan. The study of the weaving technology of Azerbaijani carpets and the study of the artistic features of carpets is one of the problems that remain relevant at all times. In the article, the artistic features of carpets belonging to the Guba group were chosen as the subject of research. The author analyzed the elements of the eye, wood, images of water and an eagle in the carpets of the Guba group, commented on the edging structure of the carpet.

Key words: carpet, Lip, pattern, element, pile, symbol, ornament.

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 02.02.2023

**Məqaləni çapa tövsiyə edən sahə redaktorunun (və ya üzvünün) adı:
sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Aslan Xəlilov**